

ZDRAVSTVENE I SOCIJALNE PRILIKE U BRODU NA SAVI ZA VRIJEME PRVOG SVJETSKOG RATA

HEALTH AND SOCIAL CONDITIONS IN BROD NA SAVI DURING WORLD WAR I

Marica Jandrić-Balen*, Ivica Balen*

SUMMARY

During World War I, social and health conditions were difficult in Brod na Savi, as it stationed a large number of troops, and the military hospital was crowded with patients. With so many able-bodied men and breadwinners mobilised, the town's economy verged on the brink of poverty, but people managed to keep starvation at bay. The most common diseases among civilians were tuberculosis, malaria, intestinal infectious diseases, diphtheria, and venereal diseases, and in 1915 cholera broke out that lasted five months. At the end of 1918 "Spanish flu" also hit the town. The number of wounded and sick soldiers occasionally surpassed the hospital's capacity, so they had to be stationed at the local school facilities for a while. Over two thousand people died in the military hospital, which suggests that the total number of patients who went through the hospital had to be very large. Unfortunately, there are no records to show the hospital's mortality rate or disease prevalence. We are currently trying to establish the demographics of the 2000 dead buried at the local cemetery during WWI using the death records we have.

Key words: World War I; Brod na Savi; Military hospitals

* Opća bolnica „Dr. Josip Benčević. Slavonski Brod.
Adresa za dopisivanje: Prof. dr. Ivica Balen. Opća bolnica „Dr. Josip Benčević“, Slavonski Brod.
E-mail: Ivekbalen@gmail.com

UVOD

Hrvatska je pred Prvi svjetski rat dio Austro-Ugarske monarhije, a nakon osvajanja Bosne i Hercegovine 1878. i pripajanja Vojne granice 1881. gotovo cijeli narod živi kroz nekoliko desetljeća u jednoj državi, uključujući i srijemske Hrvate i Bunjevce u Bačkoj. Nakon Austro-Ugarske nagodbe 1867. i Hrvatsko-Ugarske nagodbe 1868., u narodu raste otpor protiv vlastite elite, koja se nedovoljno opire mađarizaciji i germanizaciji. Istovremeno snažno djelovanje pravnika i političara Ante Starčevića (1823.-1896.) i biskupa Josipa Jurja Strossmayera (1815. - 1905.) razvija svijest o hrvatskom nacionalnom jedinstvu. Nakon Starčevićeve smrti, Strossmayerova ideja o potrebi suradnje s ostalim južnoslavenskim narodima djelovala je na mnoge mlade intelektualce i političare da teže prema zajedničkoj južnoslavenskoj državi. Pored toga Hrvati, ali i Srbi iz Hrvatske, ratovali su za Austro-Ugarsku na frontama u Srbiji, Italiji i Galiciji. Smatra se da je oko 120.000 hrvatskih ljudi poginulo u tom ratu, a još otprilike toliko je umrlo od zaraznih bolesti (1-3).

Brod na Savi je grad u Požeškoj županiji, a nakon pripajanja Vojne krajine i osvajanja Bosne i Hercegovine doživljava nagli rast, jer je strateški bio dobro postavljen u odnosu na Bosnu. Razvija se drvna industrija, brojni obrti, bankarski sektor, a grade se mnogobrojne zgrade na glavnom trgu i ulicama uz njega, koje danas čine centar grada. Iz njega je general Filipović i krenuo u osvajanje Bosne, a nakon toga je ubrzo sagrađen most koju ga je povezo s južnom obalom Save pa su ga zbog toga često nazivali i „vrata Bosne“. Nagli razvoj grada najbolje se vidi po tome kako je u tih nekoliko desetljeća grad od oko 3.000 stanovnika narastao na gotovo 11.000 pred sam Prvi svjetski rat (4).

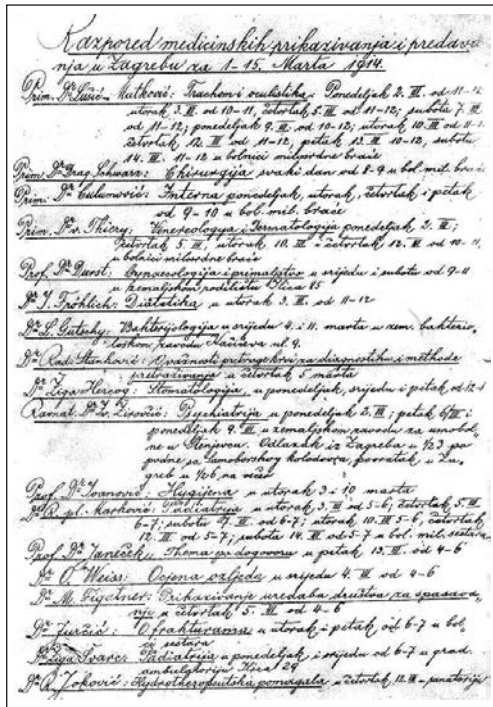
ZDRAVSTVENE I SOCIJALNE PRILIKE U BRODU NA SAVI U VRIJEME PRVOGA SVJETSKOG RATA

Prema popisu liječnika i drugog zdravstvenog osoblja u gradu pred rat radi 6 liječnika. Gradski fizik dr. Dobroslav Brlić (1863. - 1922.), koji je i ravnatelj Bolnice, zatim dr. Emanuel Kovačić (1870. - 1944.) kao primarni liječnik u Bolnici, kraljevski kotarski liječnik dr. Jaroslav Blažek (1854. - ?), liječnik Okružne blagajne dr. Samuel Kun (1865. - ?), te privatni liječnici dr. Marko Bobinac (1881. - ?) i dr. Dragutin Reich (1850. - ?). Tu su i četiri farmaceuta u dvije ljekarne. Prva je ljekarna „K Anđelu“ čiji je vlasnik farmaceut Vjekoslav Kolak, a druga je ljekarna „K Spasitelju“ vlasnika i farmaceuta Eugena Šrepela mlađeg. U gradu radi i sedam primalja za obavljanje poroda izvan Bolnice. Od 1898. grad ima „Opću javnu gradsku bolnicu Franje Josipa I“ u čijem je

dvorištu 1910. sažidan Paviljon za zarazne bolesti od desetak kreveta. Iz „Razporeda medicinskih prikazivanja“ (slika 1) za prvu polovinu veljače 1914. vidljivo je da se vodi briga o edukaciji i profesionalnom osposobljavanju liječnika. U arhivu gradskog poglavarstva za 1914. godinu sačuvane su dvije ovakve obavijesti, koje su stajale kod gradskog fizika, kako bi ovaj mogao obavijestiti ostale liječnike o mogućnosti prisustvovanja ovakvim predavanjima u Zagrebu. Može se pretpostaviti da su obavijesti dolazile redovito svaki mjesec, te da su i brodski liječnici posjećivali ta predavanja, ako bi se službeno ili privatno našli u Zagrebu (5-7).

Na zapadnom dijelu grada je velika tvrđava iz 18. stoljeća u kojoj je i Vojna bolnica. U tvrđavi je smještena austro-ugarska vojska. Bolnica u tvrđavi prvi put se u pisanim dokumentima spominje 1808. kada je zbog poplave trebala biti premještena u Franjevački samostan, ali se smatra da je prisutna već od sredine XVIII. stoljeća, jer je prva faza gradnje završena 1742. i od tada je tvrđava useljena vojskom (5-7).

Vodovod, kanalizaciju niti električnu struju grad još uvijek nije imao. Čak i Bolnica ima rasvjetu samo petrolejskim i plinskim lampama. Voda za piće je samo iz bunara, pa su česte epidemije crijevnih zaraznih bolesti, jer ljudi u gradu drže svinje i drugu stoku, imaju vanjske nužnike i đubrišta. Čak i prije Prvog svjetskog rata u Brodu na Savi se povremeno pojavljuje kolera, ali se ne spominju nikakve velike epidemije. Iz bolničkog računa od 24. studenog 1913. vidi se da je u gradskoj Bolnici liječeno troje bolesnika od kolere, od čega su dva bolesnika preminula (slika 2). Pored loših higijenskih prilika Brod nema laboratorij za bakteriološko ispitivanje vode, već se voda

Slika 1. „Razporeda medicinskih prikazivanja...“ za prvu polovinu veljače 1914. (HR-DASB-1 Fond: Gradsko poglavarstvo u Brodu na Savi (1881-1918), kut. 88/101;1914)

Opća javna gradska bolnica Franje Josipa I. u Brodu n. S.

I

Svotni izkaz

troška za obstrbu pripadnika Hrvatske i Slavonije njegovani u gradskoj ^{Na-Brod} općoj-javnoj bolnici, u Brodu n. S. tečajem ⁷ četvrti 1913.

Broj	Ime bolesnika	Zanimanje i najpuno matičnost	Bolest	Otkriveno vrijeme		Obznanjena pretežna na dan	Ukupno		Opisak
				od	do		K	l	
1	Joso Popović		Kolera	24/10	25/10	5	180	9.50	smr.
2	Željko Kramar			24/10	25/10	5	180	9.50	smr.
3	Željko Kramar			24/10	25/10	5	180	9.50	smr.
Iznos . . .				30	180	9.50			

U BRODU dne 24. studenog 1913.

Upravitelj:
Stjepan Benčević

Slika 2. Bolnički račun gradske Bolnice od 24. studenog 1913. za liječenje troje oboljelih od kolere, od kojih su dva preminula. (HR-DASB-1 Fond: Gradsko poglavarstvo u Brodu na Savi (1881.-1918.), kut. 88/101;1914)

šalje u Kraljevski i zemaljski bakteriološki i hygienski zavod dr. Ljudevitu Gutschyju u Zagreb, što je vidljivo iz sačuvanih nalaza, kao što je bakteriološki nalaz od 4. srpnja 1913. (slika 3) (7).

Grad već prije rata više nema javnih kupališta, osim kupališta na Savi u ljetnim mjesecima, a još uvijek se prakticira i liječenje „puštanjem krvi“, što se vidi iz „Iskaza“ o osobama koje su ovlaštene za puštanje krvi u gradu, po zanimanju su uglavnom brijači, a kako je popis rađen kada je rat već počeo, čak su tri osobe na njemu prekrížene s obrazloženjem da se nalaze na ratištu (7).

Prema „Otvorenom nalogu“ Gradskog poglavarstva, kojeg su potpisali gradonačelnik Stjepan Benčević i gradski fizik Dobroslav Brlić za put u Budimpeštu radi cijepljenja protiv bjesnoće, vidi se da grad ima povremeno problem s bjesnoćom, jer ima dosta bijesnih pasa. Za transport siromašnih troškove je snosio grad. Broj onih koje je ugrizao bijesan pas u to vrijeme nije bio značajan. U sačuvanom „Zdravstvenom izvješću“ iz 1917. vidi se da je tijekom te godine bilo čak 14 ugriza bijesnih pasa (7-9).

Iz brojnih dopisa Gradskom poglavarstvu sa zamolbom za pomoć, može se zaključiti da je znatan broj ljudi vrlo siromašan. Osobiti su česti dopisi žena kojima su muževi mobilizirani i nalaze se na frontu, ili su već poginuli koje traže povećanje potpore. O siromaštvu govori i natječaj Gradske bolnice za mrtvačke sanduke preminulih siromašnih bolesnika kojih treba „oveća količina“. Koliko je siromaha sahranjivano na teret grada ne može se reći jer nema zbirnih izvještaja, ali se po zamolbama za pomoć i natječaju Gradske bolnice može pretpostaviti da je dobar dio gradskog stanovništva siromašan

i da živi teže i od seoskog stanovništva, koje je zahvaljujući većoj vlastitoj proizvodnji hrane moglo izbjeći glad. Mnoge su poslove morale preuzimati žene i stari ljudi, jer su ljudi u punoj snazi većinom mobilizirani za ratne operacije (7-9).

Početak rata na putu prema Srbiji kroz Brod na Savi prolazilo je mnogo vojske. Odmah od početka rata brojni su vojnici bili smješteni i u logorima za obuku na Vijušu (jugoistok grada), a ne samo u tvrđavi na zapadnom dijelu grada. Dakle, Brod je bio pozadinski centar za obuku vojnika, koji su ovdje dolazili iz južne Mađarske i svih dijelova Hrvatske. U dokumentima Gradskog poglavarstva, koji se odnose na vrijeme Prvog svjetskog rata, spominju se samo Gradska bolnica „Franje Josipa I“, te dvije vojne bolnice: Pričuvna bolnica (*Reservespital*) i Zarazna bolnica (*Epidemiespital*).

Tako uz civilnu službu u gradu rade i vojni liječnici kao i brojne njegovateljice u tim bolnicama. Iz jednog popisa njegovateljica iz ljeta 1917. vidi se da je u tim bolnicama radio dobar dio osoblja. Tako se u popisu Njegovateljica za pričuvnu bolnicu nalazi 89 njegovateljica, ali i 22 djelatnika u kuhinji. Istovremeno su u Zaraznoj bolnici radile čak 103 njegovateljice. To samo potvrđuje da su sve četiri godine rata brodske vojne bolnice radile sa značajnim kapacitetima. Po svemu sudeći broj bolnica u gradu je bio znatno veći, ili su se ove dvije po potrebi širile i u škole kod povećanog broja ranjenika, a u slučaju epidemija u razne barake ili privatne kuće, koje su mogle

56. zemaljski bakteriološki i higijenski zavod.
Dr. Ljudevit Gutschy.

ZAGREB, dne 4. srpnja 1913.
Kačićeva ul. 9. — Telefon br. 877.

Broj 478 1913.

Voda

prispjela dne 1. srpnja 1913. od gradskog poglavarstva Fond u/4.
uz dopis od 30. siječnja broj 3954/1913 u ogedku po ca. 100l.
pod oznakom voda iz bunara gup. Weiss
je zahtjevom bakteriološko-higijensko ispitivanje.
podala je sljedeći:

Nalaz.

Voda je bez boje, mirisa i okusa, slabo alkalische reakcije, talog nista, slatki.

	Kvalitativno	Kvantitativno u mg. po 1 litri
Isparnog ostatka	—	—
Dušične kiseline (kao N, O ₂)	ima	malo
Dušične kiseline (kao N, O ₂)	ima	vrlo mnogo
Amonijaka (NH ₃)	nema	—
Klor (Cl)	ima	273 mg/g.
Željeza (kao Fe, O ₂) event. olova i t. d.	—	—
Potrošak kalijevog permanganata	—	—
Sveukupna tvrdoća (sapunica)	—	* (njemačkih).

Bakteriološki nalaz.

Faktično u gupje uobičajenog nadjeno je pronađeno mnogo

Mnijenje.

Prema kemijskom i bakteriološkom nalazu, voda je sa nekih neproblema. Gumar se može primariti razpukom mlakom, dnevnom ugleum ili razpukom hladnog vapunati 6-10.000. Nakon kromarizacije i odanog ispitivanja, ima se osigurno pitavosti.

Predsjednik
Lj. Gutschy

ZEMALJSKI BAKTERIOLOŠKI I HIGIJENSKI ZAVOD
ZAGREB

Obrazac za male analize bunarskih voda.

Slika 3. Nalaz Kraljevskog zemaljskog bakteriološkog i higijenskog zavoda Dr. Ljudevita Gutschyja u Zagrebu, od 4. srpnja 1913. o ispravnosti pitke vode. (HR-DASB-1 Fond: Gradsko poglavarstvo u Brodu na Savi (1881-1918), kut. 88/101;1914)

poslužiti kao dobra izolacija (*izolane*). Nigdje se ne spominje Bolnica Crvenog križa, iako je većina gradova u Slavoniji imala takve bolnice, pa je sasvim moguće da je takvu bolnicu imao i Brod u nekoj od većih škola (Mađarska škola kod željezničke stanice ili Viša pučka škola na Glavnom gradskom trgu). U pismu iz listopada 1914. Ivana Brlić Mažuranić spominje da su sve škole u Brodu zauzete s ranjenicima, a po njenom mišljenju Brod će tako imati čak devet bolnica za ranjenike. Iz dokumenata nije vidljivo koja je bolnica bila smještena u tvrđavi, a koja u Samostanu. Opis u Kronici franjevačkog samostana potvrđuje da je Pričuvna bolnica najvjerojatnije bila u Samostanu, jer Kronika spominje 166 bolesničkih kreveta, od kojih je 145 za vojnike i 21 krevet za časnike. Protuepidemijska bolnica se s velikom vjerojatnošću može smjestiti u tvrđavu. To se također može naslutiti po pismima Ivane Brlić Mažuranić, koja u studenom 1914. spominje transport vojnika oboljelih od tifusa, koji stižu u tvrđavu nakon što su ranjenici iz tvrđave transportirani u Zagreb. Postojali su čak i planovi gradnje odvojene Zarazne bolnice, pogotovo kada je 1915. zavladała u Brodu i okolici epidemija kolere, ali se nikada nije došlo dalje od planova (10-12).

Veliki broj bolnica i ranjenika u gradu koji se nalazi u pozadini, ali zapravo blizu ratišta na Savi i Drini ne začuđuje, jer se zna da je u tim prvim mjesecima (osobito u rujnu) broj ranjenih i mrtvih na obje strane toga fronta bio ogroman. Premda su uvjeti za rad kirurških ekipa na frontama bili vrlo teški zbog stalnog kretanja vojske, ipak se u poljskim bolnicama uz frontu uspjevalo zbrinjavati ranjenike, da bi nakon toga što prije bili transportirani u pozadinske bolnice. U svojim sjećanjima na Prvi svjetski rat poznati hrvatski kirurg dr. Vatroslav Florschütz piše o tim danima 1914. kada je s mobilnom bolnicom pratio vojsku s bosanske strane Drine. Tako spominje 13. rujan i prelazak Drine preko pontonskog mosta, što se odvijalo pod snažnom topničkom paljbom srpske vojske. Toga je dana ranjen čak 791 vojnik. To je, naravno, značilo sve veće potrebe za krevetima u pozadinskim bolnicama pa se prema Kronici franjevačkog samostana i pismima Ivane Brlić-Mažuranić upravo od sredine rujna na dalje naglo pune brodske pozadinske vojne bolnice ranjenicima s fronte prema Srbiji. Osim Pričuvne bolnice u Samostanu i Bolnice u tvrđavi pune se i sve brodske škole. Za pretpostaviti je da se to, uz povremena zatišja, događalo sve do kraja 1915., odnosno austro-ugarskog i bugarskog osvajanja Srbije i Crne Gore (11-13).

Osim što je u grad došla brojna vojska uz osnivanje dvije vojne bolnice, tijekom prve ratne godine nije se dogodila niti jedna veća epidemija, ali u Brodu stalno vlada malarija, velika je i smrtnost od tuberkuloze, a povremeno

Od srpnja do studenog 1915. u Brodu na Savi je vladala kolera, koja se prema navodima u Kronici franjevačkog samostana uz „osta žrtava“ proširila i na okolna sela na zapadu od grada: Brodski Varoš, Gromačnik, Slobodnicu i Sibinj. Istovremeno je kolera zavladała i u Požezi, ali tamo je prestala epidemija već sredinom kolovoza. Vlada u Zagrebu naređuje obvezno cijepljenje za sva mjesta gdje se kolera pojavila. Nije poznato je li tada cijepljeno cjelokupno stanovništvo Broda, jer o tome nema nikakvih zabilješki. Ostaje nejasno zašto su od te naredbe izuzeti gradovi Osijek i Zemun. Nije poznato kako su oni gledali na efikasnost cjepiva, jer danas znamo da je to cjepivo bilo slabo efikasno, ali na kraju dopisa je i upozorenje, da se sve postojeće i propisane mjere u borbi protiv zaraze moraju jednako provoditi, kao da ljudi nisu cijepljeni. Grad je tražio od Vojne komande u Zagrebu pomoć vojnih liječnika za suzbijanje epidemije kolere. Početkom kolovoza su dobili odgovor da u krajnjoj nuždi mogu Dr. Barić, Dr. Schäffer i Dr. Benović pomagati. Epidemija je pogodila uglavnom civilno stanovništvo, pa su teret liječenja podnijeli gradski liječnici i liječnici u Bolnici. Bolnica je očito morala proširiti kapacitete i u „kolera baraku“, ali i u neke prazne privatne kuće, koje su služile za izolaciju i liječenje bolesnika. Sačuvana su dva izvještaja o koleri od dr. Emanuela Kovačića iz rujna 1915. Prema njima tjedno je obolijevalo svega nekoliko bolesnika, a do kraja rujna ukupno je oboljelo 36 ljudi, 20 muškaraca i 16 žena. Umrlo je 13 žena i 11 muškaraca. Kako je epidemija trajala još gotovo dva mjeseca, može se pretpostaviti da je ukupni broj oboljelih bio preko pedeset, a broj umrlih oko četrdeset (8,11,12).

Tijekom 1916. nije bilo značajnijih epidemija. Kod vojske i civila sporadično se dalje javljaju malarija, tuberkuloza, trahom, crijevne zaraze, pjegavac, spolne bolesti, ali nema epidemija. Više se nije pojavila kolera niti variola. Grad sve više mora brinuti o rezervama hrane i sve je više onih kojima je potrebna pomoć radi siromaštva. Od početka svibnja dr. Emanuel Kovačić postaje ravnatelj Bolnice, ali ne i gradski fizik. Za gradskog fizika je imenovan tek 29. ožujka 1917. Nema nikakvih dokumenata koji bi ukazivali na razloge smjene u Bolnici i kasnije u gradu. Iz dokumentacije je samo vidljivo da se smjena dogodila i da su privremeno odvojene funkcije ravnatelja Bolnice i gradskog fizika (8).

Jedino su za 1917. godinu sačuvana sva četiri tromjesečna izvještaja o umrlima u toj godini, a koja je napisao gradski fizik dr. Emanuel Kovačić. U prvom tromjesečju 1917. je vidljivo da je umrlo ukupno 209 osoba, od čega čak 158 vojnika i 51 civil. Svi vojnici su umrli u vojnim ratnim bolnicama. „Naravne“ smrti su vjerojatno različite bolesti starije dobi, i od njih je umro 31 civil. Troje

je djece mrtvorodeno, a od zaraznih bolesti je umrlo 15 ljudi, od čega čak 13 od tuberkuloze. Broj stanovnika se procjenjuje na 10.000. Kovačić je očito imao samo zbirne podatke o broju umrlih u „ovogradskim vojničkim bolnicama“. U drugom tromjesečju umrlo je 58 civila i 136 vojnika, od čega 17 od tuberkuloze. U trećem tromjesečju je umrlo 65 civila i 234 vojnika, od čega pet od tuberkuloze. U zadnjem tromjesečju je umro 41 civil i 187 vojnika. Opet je 18 ljudi umrlo od tuberkuloze, ali sada se kao uzrok smrti javljaju i tetanus, sepsa, erizipel, tifus i dizenterija. Kad se sve zbroidi, u 1917. godini je umrlo 215 civila i čak 715 vojnika. Gradski fizik nažalost nije imao uvid u strukturu smrtnosti ovoga značajnog broja umrlih vojnika.

U toj je godini od tuberkuloze umrlo 53 Brođana, što je oko tri četvrtine svih smrti od zaraznih bolesti i oko četvrtina od svih umrlih civila. Vojnici iz vojnih bolnica su se pokapali na vojnom groblju u Brodu. Kroz četiri ratne godine u brodskim je bolnicama umro 2.101 vojnik (8,12).

U 1918. godinu Gradska bolnica Franje Josipa I je ušla s financijskim teškoćama. Problem je bio što je probila proračun za 1917. godinu pa se obraća vladi u Zagrebu s objašnjenjem da se ne radi o rastrošnosti, već da i uz maksimalnu štednju nisu mogli bolje poslovati. Za primjer navode cijene živežnih namirnica u 1916. i 1917. godini. Iz navedenih cjenika se vidi da su sve namirnice poskupile najmanje dvostruko, a mnoge i znatno više. Kako Njemačka, Austrija pa i zapadna Hrvatska već od 1916. imaju ozbiljnih teškoća s gladi zbog smanjene proizvodnje hrane, jer je većina seljaka na ratištima, razumljivo je da su cijene osnovnih prehrambenih namirnica brzo rasle. Brod i

Gradska opća javna bolnica Franje Josipa I. u Brodu na S.				
Broj prijama zapisnika <u>492</u>				
Uzglavna cedulja.				
Ime i prezime: <u>Heinrich Löwenberg</u>				
Doba (godina rođenja): <u>61 god.</u>				
Vjera: <u>Reform.</u>				
Zanimanje: <u>zidar</u>				
Stališ: <u>očuju</u>				
Nadležnost (mjesto, općina, kotar, županija, zemlja, država): <u>U. Trava</u>				
Bolest: <u>Tuberculosis pulmonum</u>				
Primljen dne: <u>2. lipnja 1918</u>				
Otpušten	izličen	poboljan	neizličen	umro
				<u>25/18.</u>
Oskrbljiva na dan K: <u>650</u>				
Cijela oskrbljiva za <u>24</u> dana K: <u>108.-</u>				
Opazke:				
Primarni liječnik: <u>Kovačić</u>				

Slika 5. Uzglavna cedulja. (HR-DASB-1 Fond: Gradsko poglavarstvo u Brodu na Savi (1881-1918.) kut. 90/103; 1918.)

Slavonija ne gladuju, ali zbog smanjene proizvodnje strahuju da će i do toga doći (9,11).

Nažalost, zdravstvenih izvješća za 1918. nema, pa nema ni podataka o epidemijama. Po svemu sudeći u civilnoj bolnici su se zbrinjavali i ranjenici koji su zadobili ozljede u pljačkaškim sukobima koji su uslijedili zbog sve većeg broja dezertera (slika 5). Na srednjoj cedulji Zarazna vojna bolnica je prijavila slučaj pjegavca. Malo je vjerojatno da je bio usamljen, jer je poznato da je u Srbiji i Bosni bilo velikih epidemija, a Štampar u svojim sjećanjima na razvoj zdravstvene službe u Jugoslaviji kaže da je u Srbiji za vrijeme Prvog svjetskog rata čak i veliki broj liječnika umro od pjegavca. Teško je reći je li bilo epidemije među civilnim stanovništvom, ali vjerojatno je dosta vojnika iz Bosne i Srbije dolazilo s pjegavcem u brodske vojne bolnice. Protuepidemijska bolnica je prijavljivala i liste oboljelih od španjolske gripe. Kod pjegavca se vidi da je bolesnik bio na putu iz Sarajeva za Budimpeštu pa je vjerojatno oboli u Sarajevu, a kod španjolske gripe ima i vojnika koji su se razboljeli u gradu, a ne samo onih na proputovanju. Bolest se pojavila u listopadu 1918. i vjerojatno je tada vladala i u gradu među civilnim stanovništvom, ali o tome nema pisanog traga i to se ne spominje niti u jednom dokumentu. Nekoliko ovakvih popisa iz Protuepidemijske bolnice jedini su dokaz da je ta epidemija krajem rata bila i u Brodu. Sve su te cedulje iz listopada 1918. (9,11,13).

LITERATURA

1. Wells H.G. Razdoblje naoružavanja u Evropi i veliki rat 1914/18. U: *Kratka povijest svijeta*. Zagreb: Radićeva knjižnica Zagreb, 1931, str. 401-6.
2. Kluge P, Prunk J. Prvi svjetski rat. U: Mirić M, ur. *Povijest svijeta*. Zagreb: Naprijed Zagreb, 1990, str. 604-15.
3. Pavličević D. 1815.-1918. godina. U: Sinković M, ur. *Ilustrirana povijest Hrvata*. Zagreb: Stvarnost Zagreb, 1971, str. 199-268.
4. Rem V. Vrata Bosne. U: Rem V. *Tragom prošlosti Broda*. Slavonski Brod: Vladimir Rem, 1965, str. 55-62.
5. Vuković P. Razvoj zdravstvene službe u brodskom kotaru od 1871. do 1918. U: Jelić A, ur. *Razvoj zdravstva na području općine Slavonski Brod*. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje i Medicinski centar Slavonski Brod, 1975, str. 47-71.
6. Ilić T. Razvoj zdravstvenih prilika u Brodu do 1871.. U: Jelić A, ur. *Razvoj zdravstva na području općine Slavonski Brod*. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje i Medicinski centar Slavonski Brod, Slavonski Brod, 1975, str. 9-47.
7. Hrvatski državni arhiv Slavonski Brod (HR-DASB)-1 Fond: Gradsko poglavarstvo u Brodu na Savi (1881.-1918.), kut. 88/101;1914.
8. HR-DASB-1 Fond: Gradsko poglavarstvo u Brodu na Savi (1881.-1918.). kut. 89/102; 1915.-1917.
9. HR-DASB-1 Fond: Gradsko poglavarstvo u Brodu na Savi (1881.-1918.) kut. 90/103; 1918.
10. Herman-Kaurić V. Projekt gradnje zarazne bolnice u Brodu na Savi za Prvoga svjetskog rata. *Scrinia Slavonica* 2009;9:275-95.
11. Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi IV (1879-1932). Artuković M, ur. *Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Odjel za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Matica hrvatska, Ogranak Slavonski Brod, Franjevački samostan Slavonski Brod, Državni arhiv Slavonski Brod, Slavonski Brod, 2003. S latinskog preveo Barbarić J, str. 269-99.*
12. Slanček G, Zovak D. Ranjenici u Brodu na Savi. U: *Brod na Savi i Prvi svjetski rat (1914-1918) – Katalog izložbe*. Slavonski Brod: Državni arhiv u Slavenskom Brodu, Slavonski Brod, 1914, str. 13-4.
13. Fatović-Ferenčić S, Pećina M. Na ratištima tijekom Prvog svjetskog rata. U: Fatović-Ferenčić S, Pećina M, ur. *Iz Florschützovog okvira*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Klinički bolnički centar Osijek, 2011, str. 105-30.
14. Štampar A. Narodno zdravlje u Jugoslaviji. U: Štampar A. *Zdravlje i društvo*. Zagreb: Hrvatska naklada Zagreb, 1939, str. 113-60.

15. Balen I. Povijest zdravstva u Slavonskom Brodu. U: Balen I, ur. 100 godina Opće bolnice u Slavonskom Brodu. Slavonski Brod: Opća bolnica „Dr Josip Benčević“, Slavonski Brod, 1998, str. 1-39.
16. Matej M. Povijest ljekarništva u Slavonskom Brodu. U: Ažman J, ur. Godišnjak 2000. Matica hrvatska Slavonski Brod. Slavonski Brod: Matica hrvatska Slavonski Brod, Slavonski Brod, 2001, str. 219-s32.

SAŽETAK

Na temelju arhivskih izvora u radu su rekonstruirane socijalne i zdravstvene prilike za vrijeme Prvog svjetskog rata u Brodu na Savi. Tada je u tom gradu živjelo oko 10.000 stanovnika, a zbog velikog broja vojnika i ranjenika koji su primani u vojne bolnice dolazi do neravnoteže u proizvodnji i potrošnji hrane, premda stanovništvo još uvijek ne gladije. Brod u to vrijeme ima tri bolnice. Gradska bolnica „Franje Josipa I“ za građanstvo i dvije vojne bolnice: Pričuwna bolnica („Reservespital“) i Zarazna bolnica („Epidemiespital“). Ranjeni i bolesni vojnici primani su isključivo u vojne bolnice. Iz dokumenata je vidljivo da se među civilnim stanovništvom javlja tipična ratna patologija unutar koje se ističu posebice tuberkuloza, malarija, crijevne zarazne bolesti, difterija, te spolne bolesti. Tijekom 1915. je kroz pet mjeseci vladala i kolera, a krajem 1918. zavladała je i „Španjolska gripa“. Veliki broj ranjenika i bolesnih vojnika, koji su stizali u ovdašnje vojne bolnice, povremeno je punio osim bolničkih kapaciteta i sve školske prostore. U vojnim je bolnicama umrlo preko dvije tisuće ljudi, koji su sahranjeni na vojnom groblju u gradu.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat; Brod na Savi; Vojne bolnice.